

*Ковальчук О. М.,
кандидат юридичних наук, доцент
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ М. Ю. ЧИЖОВА

Анотація. Актуальність статті полягає в тому, що сучасна правова наука стикається з численними викликами, пов'язаними з пошуком збалансованого розуміння права, що враховує як історичні засади, так і сучасні соціальні реалії. У цьому контексті дослідження правових концепцій М.Ю. Чижова набуває особливої актуальності. Його підхід до праворозуміння, який гармонійно поєднує об'єктивні та суб'єктивні основи права, є цінним орієнтиром для розвитку сучасної юридичної теорії. Вчений запропонував багатогранну модель права, що охоплює не лише нормативну складову, а й життєві явища та правотворчі сили, які формують правові відносини. Дослідження державно-правових ідей М.Ю. Чижова зумовлена необхідністю переосмислення історичних правових шкіл у контексті сучасних правових систем. Його підхід, що базується на інтеграції історичного аналізу з аналізом реальних соціальних умов, залишається важливим інструментом для розуміння природи права та механізмів його розвитку. Таким чином, вивчення правових концепцій М. Ю. Чижова не лише дозволяє поглибити розуміння історії правової думки, але й сприяє вирішенню актуальних проблем юридичної теорії та практики. У статті досліджено правові концепції М.Ю. Чижова як одного з провідних теоретиків права, що інтегрував у своїх працях досягнення історичної та природно-правової шкіл, розвинувши багатогранне розуміння права. Особливу увагу приділено його критиці суб'єктивізму в праворозумінні, а також крайнощам історичної школи, яка зводила право до виключно історичного аналізу. Досліджуваний вчений запропонував власну концепцію права, яка включає три ключові аспекти: норму, життєві явища та правотворчі сили, що взаємодіють у процесі формування права. Важливе місце в його науковій спадщині займає ідея справедливості, яка, за його словами, є основою гармонізації права з реальними суспільними відносинами та запорукою етичності правових норм. Дослідження підкреслює, що концепція М. Ю. Чижова є унікальною завдяки її орієнтації на поєднання об'єктивних і суб'єктивних основ права, а також інтеграції історичного підходу з сучасним аналізом соціальних факторів. Його ідеї сприяли розвитку правової теорії, подоланню вузьких підходів до праворозуміння та впровадженню принципів справедливості в правозастосування.

Ключові слова: праворозуміння, історична школа права, природне право, правотворчі сили, справедливість, юридична норма, соціальні фактори, М.Ю. Чижов, суб'єктивізм, об'єктивізм.

Постановка проблеми. Сучасна правова наука стикається з численними викликами, пов'язаними з пошуком збалансованого розуміння права, що враховує як історичні засади, так і сучасні соціальні реалії. У цьому контексті дослідження правових концепцій М.Ю. Чижова набуває особливої актуальності. Його підхід до праворозуміння, який гармонійно поєднує

об'єктивні та суб'єктивні основи права, є цінним орієнтиром для розвитку сучасної юридичної теорії. Вчений запропонував багатогранну модель права, що охоплює не лише нормативну складову, а й життєві явища та правотворчі сили, які формують правові відносини.

У час, коли у світовій правовій думці загострюється увага на питаннях справедливості, етичності правозастосування та адаптації норм до сучасних соціальних викликів, концепція М. Ю. Чижова пропонує унікальні підходи до вирішення цих проблем. Його критика крайнощів як суб'єктивізму, так і об'єктивізму у праворозумінні сприяє формуванню цілісного підходу до права, заснованого на гармонії між історичними засадами, соціальними умовами та принципами справедливості.

Актуальність дослідження державно-правових ідей М. Ю. Чижова також зумовлена необхідністю переосмислення історичних правових шкіл у контексті сучасних правових систем. Його підхід, що базується на інтеграції історичного аналізу з аналізом реальних соціальних умов, залишається важливим інструментом для розуміння природи права та механізмів його розвитку. Таким чином, вивчення правових концепцій М. Ю. Чижова не лише дозволяє поглибити розуміння історії правової думки, але й сприяє вирішенню актуальних проблем юридичної теорії та практики.

Метою статті є аналіз специфіки державно-правових поглядів М. Ю. Чижова.

Виклад основного матеріалу. Микола Юхимович Чижов – видатний представник правової науки дореволюційної доби. Народжений 6 листопада 1853 року в дворянській родині в селі Єгор'євське Ярославської губернії, він отримав початкову освіту в Ярославській духовній семінарії, а згодом вищу – на юридичному факультеті Варшавського університету. У 1876 році, захистивши роботу «Про походження права», здобув ступінь кандидата наук і залишився в університеті для підготовки до професорського звання. З 1876 по 1879 роки працював секретарем і помічником бібліотекаря, активно займаючись науковою діяльністю та готуючись до магістерських іспитів під керівництвом професора М.І. Хлебнікова [1, с. 355]. Після успішного складання іспиту з державного права Чижов був відправлений за кордон, де слухав лекції провідних європейських вчених. У 1880 році він захистив магістерську дисертацію «Елементи поняття права».

У 1881 році М. Ю. Чижова запросили на юридичний факультет Імператорського Новоросійського університету, де він викладав спершу як приватний викладач, а згодом як штатний доцент. Він розробив курси лекцій з енциклопедії права, зокрема «Завдання сучасної науки права» та «Очерки учений русских юристов о праве». Чижов постійно вдосконалював свої знання, відвідуючи закордонні університети в Гейдельберзі,

Страсбурзі, Мюнхені, Відні, Берліні та Парижі, приділяючи особливу увагу енциклопедії та філософії права. У 1885 році його призначено екстраординарним професором кафедри енциклопедії права, а в 1891 році він захистив докторську дисертацію «Право и его содержание по учению Лоренца фон Штейна» [1, с. 355]. Накопичений досвід дозволив йому створити унікальний курс лекцій, який суттєво вплинув на розвиток юридичної освіти в Україні.

У 1893 році Миколу Юхимовича Чижова було призначено екстраординарним професором кафедри енциклопедії права та історії філософії права Імператорського Новоросійського університету. Окрім викладання та наукової діяльності, він активно займався суспільними справами. Зокрема, у 1896 році вчений заснував газету «Южное обозрение», де публікувалися матеріали на фінансові, правові, літературні та політичні теми, однак видання існувало недовго. Вчений виступав за введення правознавства в середніх школах і сам викладав у Одеському комерційному училищі [2, с. 77]. Його наукова спадщина включає монографії, підручники, статті та рецензії, які суттєво вплинули на розвиток загальнотеоретичного правознавства, історії та енциклопедії права.

Наукові дослідження М.Ю. Чижова, здійснені під час закордонних поїздок, знайшли відображення у його працях «Енциклопедія і філософія права в німецьких і австрійських університетах» та «Право і його зміст за вченням Лоренца фон Штейна». Вказані роботи були не просто оглядом західноєвропейської юридичної літератури, а містили критичний аналіз, полеміку з авторами та формування власної позиції з питань теорії та філософії права. М. Ю. Чижов активно спирався на концепції Лоренца фон Штейна, який критикував юридичний позитивізм за звуження права до знання законів, наголошуючи, що юриспруденція має пояснювати сутність права та його категорії. Вплив Штейна сприяв формуванню позиції Чижова щодо необхідності розрізнення понять «право» і «закон», акцентуючи на ціннісному та сутнісному підході до права, що протистояло ідеям юридичного позитивізму. У період кінця XIX – початку XX століття в науці розвивалися нові концепції, зокрема соціологічного позитивізму та відродження природного права [3, с. 13]. Варто резюмувати, що М. Ю. Чижов виступав проти отождолення права з законом, наголошуючи на комплексному розумінні права як явища, що виходить за межі формальних норм, і закликав до врахування його глибинного змісту. Його підхід став важливим внеском у розвиток теорії права в умовах поширення кодифікації правових норм у Російській імперії та Європі.

Науково-теоретичні погляди М.Ю. Чижова формувалися під впливом представників природної школи права, зокрема Г. Гроція, Т. Гоббса, І. Канта та інших, які протиставляли природне право позитивному, базуючи його на людському розумі. Ці ідеї, що акцентували на раціональності та універсальності природного права, стали основою для критики позитивістських концепцій у працях Чижова. Наприклад, Ф.В. Тарановський вважав, що право є похідним від держави, але має враховувати як психологічні, так і соціологічні аспекти. У своїй праці «Учебник по энциклопедии права» М. Ю. Чижов розмежував об'єктивне право, яке розумів як сукупність юридичних норм, і суб'єктивне право, що втілює юридичні відносини та індивідуальні домагання [4]. Таким чином, вчений інтегрував ціннісні та сутнісні підходи до розуміння права,

формуючи комплексну модель правової теорії, що враховує вплив природного права, соціологічного аналізу та державного регулювання. Тож можемо констатувати, що на відміну від концепції юридичного позитивізму, який розглядає право виключно у об'єктивному сенсі, Ф.В. Тарановський вважає за необхідне визначати два аспекти у праві – позитивний та негативний.

Головною заслугою природно-правових учень є утвердження незалежності природного права від державного визнання, визначення його онтологічного місця, взаємозв'язок із мораллю та ідеєю справедливості, а також теологічний підхід до права. Ці концепції, звертаючись до людського розуму та цінностей, формують ґрунтовну теоретичну основу для правової науки.

Микола Чижов відзначав, що ідея природного права як абсолютного була домінуючою в XVII–XVIII ст., коли віра в силу людського розуму дозволяла логічно пояснювати суспільні явища без їх емпіричного вивчення. Наприкінці XVIII ст. природне право, засноване на принципах розуму, стало основою для створення кодексів. Однак, науковець критикував цей підхід за ігнорування історичних та індивідуальних особливостей людини [5, с. 267]. Він застерігав, що спроба звести природу людини до універсальних категорій залишає лише біологічні основи, втрачаючи сутність соціальних та культурних відмінностей. Таким чином, вчений підкреслював необхідність врахування історичних та соціальних чинників у правових дослідженнях, інтегруючи ідеї природного права з реальними суспільними умовами, що робить його концепції актуальними для сучасної правової науки.

З наведеного вбачається, що природнича школа права є більш розробленою та обґрунтованою з теоретичної точки зору, оскільки звертається до людського розуму, людських цінностей. На думку М.Ю.Чижова, хоча мислителі природної школи мали шляхетне бажання вивести право на природу людини, однак слабе знайомство з людською природою не дало їм можливості досягти більш або менш задовільного результату. Залишивши релігійне джерело права, вони знайшли його в іншій крайності: вони вдалися у фікцію і змішали закони фізичного існування з верховним принципом права. Отже, істотним недоліком природничого підходу до праворозуміння, на переконання вченого, була відсутність зв'язку з природою людини, тобто її соціальною сутністю, що не дає повною мірою розкрити категорію «право». Головною тезою більшості представників школи природного права, було те, що вони допускали існування людей у природному побуті, у додержавному стані, в якому люди керувалися тільки природним правом. Тобто люди залишили свій природний стан за договором між собою і на підставі цього договору люди встановили державу і діюче в ній право – право позитивне. Таким чином, з погляду школи природного права, позитивне право є витвір людської волі, – воно утворюється на підставі суспільного договору, сама державна влада – результат спільної угоди осіб.

М.Ю. Чижов високо оцінював внесок історичної школи права, яка зосереджувалася на об'єктивних основах права, народному дусі та волі як джерелах правотворчої сили, що дозволяло подолати суб'єктивізм, властивий попереднім правовим концепціям. Історичне вивчення права, на думку вченого, розкривало закони його розвитку, зв'язок із реальними життєвими відносинами та демонструвало, що сучасне право є результатом духовної роботи багатьох поколінь. Водночас

науковець критикував крайнощі історичної школи, яка зводила праворозуміння виключно до історичного аналізу, нехтуючи іншими чинниками. Він наголошував, що право є продуктом як об'єктивних умов, так і людської свідомості та природи, а підхід «крайніх об'єктивістів», які визнавали лише зовнішні фактори права, вважав однобічним і шкідливим, оскільки він виключав роль людської особистості у процесі правотворення. Вчений розробив багатогранну концепцію права, що включала три ключові аспекти: норму, яка виконує зобов'язуючу та регулюючу функцію зовнішніх дій; життєве явище, яке відображає реальні суспільні відносини і стає основою для норм; та правотворчі сили, що перетворюють суспільні явища у юридичні. Учений підкреслював, що для повного розуміння права недостатньо обмежуватися знанням його норм чи історії; необхідно вивчати сили, які створюють право, включаючи соціальні фактори та природу людської особистості. Тож, право, на думку досліджуваного вченого, є не просто набором норм, а складним результатом взаємодії реальних життєвих явищ і творчої діяльності суспільства.

Природне право, за М. Ю. Чижовим, не є незмінним чи універсальним зразком, як це стверджують представники природно-правової школи. Він критикував ідею «природного стану» людей як фантазію, оскільки в реальному житті взаємини між людьми завжди мали елемент організації та примусу, відсутній у теоретичному природному стані. На думку вченого, природне право не може бути основою позитивного права, адже воно більше нагадує ідеал, сформований суспільством і залежний від історичних обставин. Вчений наголошував, що право є продуктом спільного життя людей, сформованим під впливом багатьох соціальних факторів, а не лише людського розуму. Він розмежував мораль і право, відзначаючи, що право має примусовий характер і регулює зовнішні дії, тоді як мораль належить до внутрішньої сфери. Ця диференціація стала значним внеском у розуміння правових норм.

У своїй критиці школи природного права науковець вказував на їхню помилкову ідею вічного й незмінного права. За його словами, право не є вродженою чи універсальною категорією, а залежить від умов життя і постійно змінюється разом із суспільством. Він також підкреслював, що навіть права особи формуються в межах організованого суспільства та надаються ним, а не є природженими.

М. Ю. Чижов визнавав заслуги школи природного права у розвитку цивільно-політичних прав, але вважав, що держава і право виникають природничо-історичним шляхом, а не як результат договору. Його ідеї підкреслювали динамічний характер права, яке постійно еволюціонує під впливом суспільних змін і соціального середовища, що робить його адаптивним, але не універсальним.

Як зазначає В. В. Дудченко, концептуальним ключем до з'ясування проблеми співвідношення права і справедливості є онтологічно-телеологічний підхід до права. За такого підходу право осмислюється за двома напрямками. По-перше, воно осмислюється як частина людського буття в його цілісності й доконечності. Право тут постає дедукцією із закономірностей людського універсуму, і від цих закономірностей воно набуває свого понадюридичного значення і самобутності. По-друге, право осмислюється у своїй власній цілісності й доконечності. Якщо внутрішньою субстанційною сутністю право є людська вольна воля, то зовнішніми модифікаціями цієї сутності є звичаї, дого-

вори, закони, правові принципи, судові рішення [5]. Законодавці та судді при здійсненні своєї діяльності повинні керуватися засадами справедливості. Закони, що приймаються, та їх застосування повинні бути справедливими, тобто узгоджені з природою тих відносин, які ними визначаються. Але там, де законодавча діяльність одержала широкий розвиток, дія справедливості обмежується законом і має ґрунтуватися не на суб'єктивних міркуваннях або почуттях суддів, на реальній стороні справи. Загальнотеоретичні дослідження правових явищ М. Ю. Чижова майже завжди базувалися на вивченні поглядів мислителів минулого по відповідних питаннях. Поряд із широким застосуванням історичного методу до вивчення права М. Ю. Чижов написав і праці власне у сфері історії політико-правових учень.

Отже, виходячи із викладеного, праворозуміння М.Ю. Чижова має такі наступні ознаки:

1) сформульовано на основі критики двох крайніх напрямів у розумінні права: суб'єктивізму та об'єктивізму. Якщо перший напрям не брав до уваги безпосереднього зв'язку права з об'єктивними, реальними життєвими відносинами людей, то другий, визнаючи об'єктивну основу права винятковою, не враховує основ права, що кореняться в людській особистості;

2) щоб зрозуміти право, необхідно з'ясувати як об'єктивні, реальні життєві умови людини, так і природу самої людини, отже, зміст науки права має полягати в розкритті суб'єктивних і об'єктивних підстав права;

3) він, як прибічник соціологічного походу, тлумачив право не як систему законодавства або ієрархічну систему волевстановлених норм, а як явище, зумовлене фактичними суспільними відносинами, як «живе право» та протиставляли його «мертвому закону». Відповідно увага переноситься із системи джерел права на юридичну (судову) практику. Правом визнається будь-яке судове рішення незалежно від його змісту?;

4) природу права він розуміє як сукупність трьох моментів, нерозривно зв'язаних між собою: норма, життєве явище (відношення) і правотворча сила. Звідси визначення права як сукупності норм, встановлених відповідно до природних життєвих явищ людей, які кореняться не тільки в об'єктивному світі, а й у природі людської особистості. Таке розуміння права дає змогу віднести вченого до представників соціологічного позитивізму.

Висновки. Дослідження правових концепцій М. Ю. Чижова дозволяє сформулювати важливі висновки щодо його внеску в теорію права та актуальності його ідей для сучасної правової науки. Насамперед, Чижов запропонував багатогранний підхід до розуміння права, який гармонійно поєднує суб'єктивні та об'єктивні аспекти. Він визнавав право не лише як набір норм, але й як продукт складної взаємодії реальних життєвих умов, соціальних факторів і людської природи. Цей підхід є цінним внеском у подолання крайнощів як суб'єктивізму, так і об'єктивізму в правовій науці.

Історичний аналіз права, який М. Ю. Чижов вважав фундаментальним, дозволив йому показати, що сучасне право є результатом духовної роботи багатьох поколінь. Однак учений водночас наголошував на необхідності доповнення історичного методу іншими підходами, зокрема вивченням сучасних соціальних умов та правотворчих сил. Він критично оцінював крайнощі історичної школи права, акцентуючи увагу на важливості врахування людської особистості як активного суб'єкта правотворення.

Особливе місце в праворозумінні М. Ю. Чижова займає ідея справедливості, яка, за його словами, є ключовою для гармонізації норм права з реальними життєвими відносинами. Учений вказував на ризик перетворення права у «неправо» через недотримання принципів справедливості, що підкреслює його етичний підхід до права.

Тож, можемо зробити висновок, що концепція права М. Ю. Чижова базується на інтеграції норм, життєвих явищ і правотворчих сил, що забезпечує її універсальність і практичну цінність. Його ідеї залишаються актуальними, оскільки сприяють збалансованому розумінню права, враховують як історичну спадщину, так і сучасні виклики правового регулювання, а також наголошують на непорушності принципів справедливості та ролі людської особистості. Це робить внесок науковця важливим орієнтиром для подальших досліджень у галузі правової теорії та практики.

Література:

1. Професори Одеського (Новоросійського) університету: біографічний словник / відп. ред. В.А. Смитина; Одеський національний ун-т ім. І.І.Мечникова. Наукова бібліотека. О.: Астропринт. 2000. Т. 4: Р-Я / упоряд. та бібліограф. ред. В.В. Самодурова та ін.; ред. кол. Ю.О. Амброз та ін. О.: Астропринт. 2000. 544 с.
2. Дзевелюк А.В. Праворозуміння М.Ю. Чижова. *Держава і право*. 2010. № 47. С. 77-81.
3. Пархоменко Н.М. До проблем формування вітчизняних концепцій праворозуміння у середині XIX – початку XX століття. *Університетські наукові записки*. 2006. № 2. С. 13–19.
4. Тарновський Ф.В. Учебник енциклопедии права. Антологія української юридичної думки. В 6 т. / Редкол. Ю.С. Шемшученко та ін. К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2002. Том 1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права. Упорядники: В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко; відп. редактори В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко. К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2002. 568 с.
5. Дудченко В.В. Традиція правового розвитку: плюралізм правових вчень. О.: Юрид. л-ра, 2006. 304 с.

Kovalchuk O. State and legal views of M. Yu. Chizhov

Summary. The relevance of the article lies in the fact that modern legal science faces numerous challenges related to the search for a balanced understanding of law, taking

into account both historical principles and modern social realities. In this context, the study of the legal concepts of M.Yu. Chizhov acquires particular relevance. His approach to legal understanding, which harmoniously combines the objective and subjective foundations of law, is a valuable reference point for the development of modern legal theory. The scientist proposed a multifaceted model of law, which encompasses not only the normative component, but also life phenomena and law-making forces that shape legal relations. The study of the state-legal ideas of M.Yu. Chizhov is due to the need to rethink historical legal schools in the context of modern legal systems. His approach, based on the integration of historical analysis with the analysis of real social conditions, remains an important tool for understanding the nature of law and the mechanisms of its development. Thus, the study of the legal concepts of M. Y. Chyzhova not only allows us to deepen our understanding of the history of legal thought, but also contributes to solving current problems of legal theory and practice. The article examines the legal concepts of M.Yu. Chizhov as one of the leading theorists of law, who integrated the achievements of historical and natural law schools in his works, developing a multifaceted understanding of law. Particular attention is paid to his criticism of subjectivism in the understanding of law, as well as the extremes of the historical school, which reduced law to an exclusively historical analysis. The scientist under study proposed his own concept of law, which includes three key aspects: the norm, life phenomena and law-making forces that interact in the process of law formation. An important place in his scientific heritage is occupied by the idea of justice, which, according to him, is the basis for harmonizing law with real social relations and the key to the ethics of legal norms. The study emphasizes that the concept of M.Yu. Chizhov is unique due to its orientation towards combining objective and subjective foundations of law, as well as the integration of a historical approach with a modern analysis of social factors. His ideas contributed to the development of legal theory, overcoming narrow approaches to legal understanding and introducing the principles of justice into law enforcement.

Key words: legal understanding, historical school of law, natural law, law-making forces, justice, legal norm, social factors, M.Yu. Chizhov, subjectivism, objectivism.